

Kiss Csaba

Paradox egység

Márkus György. 2017. *Kultúra, tudomány, társadalom. A kultúra modern eszméje*. Ford. Erdélyi Ágnes et al. Budapest: Atlantisz. 830 oldal, 4995 Ft.

Márkus György, ahogy sokan mások a magyar tudományosság jeles képviselői közül, aktív életének nagy részét Magyarországtól távol élte le, nemcsak földrészt, egyenesen féltekét váltva, az ausztráliai Sydneyben teljesítve ki tudományos és oktatói pályáját. 1977-es, kényszerű emigrációja után hosszabb időre nem tért vissza Magyarországra, s szülőföldjétől távol halt meg 2016. október 5-én.

Legtöbb kortársától eltérően már filozófiai tanulmányait sem Magyarországon végezte, hanem a moszkvai Lomonoszov Egyetemen, innen jött vissza Budapestre 1957-ben, ahol a Lukács-tanítványok köréhez, a Budapesti Iskolához csatlakozott. Legfontosabb, nemzetközileg is elismert tudományos hozzájárulása a marxizmus újraértelmezéséhez köthető: 1966-ban jelent meg *Marxizmus és „antropológia”* című könyve, mely elsősorban a fiatal Marx műveit a középpontba állítva újfajta, a hivatalos marxizmus-leninizmustól eltérő értelmezését adta Marx filozófiájának.

Később egyre kritikusabb álláspontra jutott a marxi nézetekkel szemben, ennek eredménye lett az egykori tanítványaival, Bence Györggyel és Kis Jánossal közösen írt *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című szöveg, amely Marxnak a kommunizmusról alkotott elképzeléseiről mutatta ki utópikus voltukat, alapvetően kérdőjelezve meg a létező szocializmus építésének létjogosultságát is. Nem meglepő ezért, hogy az írás indexre került és szerzői szilenciumra ítéltettek: az 1972-ben elkészült mű csak 1992-ben láthatott nyomtatásban napvilágot. Márkust 1973-ban elbocsátották állásából, ezért 1977-ben végül Ausztráliába emigrált.

Az Atlantisz Kiadó által most megjelentetett, több mint 800 oldalas mű Márkusnak a hetvenes évek elejétől megjelent írásai közül válogat, az emigráció utáni korszak legfontosabb témáját, a kultúra modern eszméjét tárgyaló műveket felvonultatva. A Márkus által összeállított, eredetileg angol nyelven megjelent kötet két fő részre tagolódik: az elsőbe a kultúrát szisztematikusan tárgyaló írások kerültek, a másodikban egyes filozófusok kultúráról alkotott nézeteit bemutató szövegek olvashatóak. Condorcet, Kant, Hegel, Marx, Lukács, Benjamin és Adorno – a névsor egyértelműen jelzi Márkus marxista érdeklődését, hiszen Marxszal csak részlegesen számolt le, gondolkodásának mindig sarokpontja maradt. Ahogy Kis János fogalmaz a kötethez írt utószavában (811): „Ám ha eltávolodik is Marxtól, gondolati karakterét mégis meghatározza, hogy

tőle indul ki; az érett Márkus nem lép át egy másik tradíció nyomvonalába; önmagát a posztmarxista filozófiai gondolkodás közegében helyezi el.”

A kultúra fogalma áll tehát a kötet érdeklődésének középpontjában, egész pontosan a kultúra modern eszméje és fogalma. A „kultúra” a ma ismert jelentéseiben a 18. század, a felvilágosodás szülötte. Márkus két fő értelmét különbözteti meg: az egyik egy tárgy, antropológiai használata – ebben az értelemben a kultúra a természettel áll szemben, az emberre a maga nem biológiai létében specifikusan jellemző tevékenységek összességét jelenti. Amikor emberi kultúrákról beszélünk, ezt a használatot alkalmazzuk: feltételezzük, hogy az ember elszakadt a természettől, és új, a természetben jelen nem lévő objektivációkat hozott létre. A kultúra másik értelme a magaskultúra: ez tartalmazza a (természet)tudományokat és a művészeteket, illetve a kettő között elhelyezkedő szellemi tudományokat. Ez utóbbiakról ugyanakkor keveset olvashatunk a kötetben, a tudomány mindig a természettudományt jelenti Márkus számára, és nem kérdez rá a két tudománytípus különbségének a filozófiatörténetben nagy hagyománnyal rendelkező kérdésére.

A művészet és a tudomány együtt „paradox egységet” alkot, hiszen két, alapvetően eltérő kulturális jelenségről van szó. Míg a tudományoknak kialakult egy szigorú és hierarchikus intézményrendszere, a tudományos műveknek meghatározott kritériumoknak kell megfelelniük, melyeket az intézményesült tudós közösség ír elő és ellenőriz, addig a művészet intézményrendszere korántsem ennyire meghatározott és kizárólagos. Egyszerűen megfogalmazva: az utcáról belépve senki nem lehet tudós, de ha valaki ír egy regényt, kiadja vagy kiadatja, és azt megveszik, senki nem vitathatja el tőle a művész státuszát. Ennek a különbségnek a következménye, hogy míg a tudományos intézményrendszeren kívül rekedő próbálkozások az „áltudomány” címkét nyerik el, amivel a valódi tudománynak nincs dolga, addig a magasművészetnek állandóan meg kell küzdeni a tömegkultúra termékeivel. Hiszen bár a magasművészet alkotásait az állam sokszor patronálja, de ugyanúgy árucikként adják el, ahogy egy tömegkulturális terméket. A kultúra áruvá lett, mint ezt a kötetben tárgyalt két neomarxista szerző, Walter Benjamin és Theodor W. Adorno is rögzítette.

A magaskultúra fogalma csak ellentétével, a tömegkultúrával együtt értelmezhető. Ez az ellentét jellegzetesen modern dichotómia – írja Márkus „A »kultúra« antinómiái” című tanulmányban (790). Úgy véli, „enyhén abszurd”, amit ez a dichotómia feltételez, miszerint például a „rockzene élvezete valamiképpen alternatívája annak, hogy valaki Schönberget hallgat” (791). Ez az áruvá válás már említett tényével kapcsolódik össze: a lemezboltban ugyanúgy megtaláljuk Bartókot, mint a Rolling Stonest. Ez a körülmény lerombolta a felvilágosodás azon illúzióját, hogy a kultúra az ember kiművelésének feladatát láthatja el, hiszen a kulturális piacon a magaskultúra alkotásai alulmaradnak az

„alacsonyéival” szemben. Kevés személyes hangú megjegyzéseinek egyikében Márkus épp ehhez kapcsolódik.

Még ma is él a felvilágosodás programja, mely a nagyközönség kultúráját fokozatosan fel akarja emelni az autonóm magaskultúra szintjére [...]. Nem volnék őszinte, ha nem vallanám be, hogy még most is rokonszenvezem ezzel a programmal, van bennem némi nosztalgia iránta. (794)

Márkusnak ez a bizonyos értelemben konzervatívnak nevezhető beállítottsága megfigyelhető az értelmiségi szerep jelentőségének csökkenése fölött érzett rezignációjában is. Az „elkötelezett közszereplő értelmiségieket” ugyanis „médiahirességek” váltották fel (107), akik már nem látják el azt a feladatot, amit az előbbiek: a kritika feladatát. A kultúrakritika a kultúra romlott állapotát bírálta, de ezzel egyszersmind azt a társadalmi állapotot is, mely ezt a romlottságot eredményezte. És bár a „modernitáskritika radikális jellege hozzájárult [...] egyes pusztító történeti eseményekhez” (106), „veszélyes volna”, ha megszűnnék ez az értelmiségiek által gyakorolt társadalombírálat (802).

Márkus úgy véli, mind a felvilágosodás, mind a romantika programja elbukott a megvalósításukra tett „végletes kísérletek” miatt: ahogy a hétköznapi élet racionalizálása, úgy esztétizálása is gyökeresen túllépett a két program várakozásain. Hogy mire utal pontosan, mikor „pusztító történeti eseményekről” és „végletes kísérletekről” beszél, sejthető – a 20. század szélsőséges ideológiáira és az általuk eredményezett történetekre –, mindazonáltal részletesebben nem tárgyalja őket. Holott izgalmas lett volna, ha szól a felvilágosodás és a romantika eme programjainak elbukásáról is, de többnyire megáll a tágabb értelemben vett jelenkor alaposabb elemzése előtt. Bár rögzíti, hogy a posztmodern eltüntette például a magas- és tömegkultúra megkülönböztetését (107), nem teszi problémává, hogy vajon jogosan teszi-e ezt. Márkus bevallotta a kultúra már általa is részben idejétmúlnak tekintett „klasszikus modern” eszményét vizsgálja (81), de mintha maga sem látszana túllépni ezen. Miközben a jelenkor kultúrájának tárgyalásához érdemes lenne megkérdőjelezni annak létjogosultságát.

Visszatérve tudomány és művészet viszonyának tárgyalására, a köztük lévő minden különbség ellenére van egy fontos hasonlóság is: mindkettő autonóm. „Ez azt jelenti, hogy az ilyen tevékenységek sikeres eredményei és alkotásai önmagukban értékesek, nem valamilyen külső cél szempontjából, hanem a tevékenységek gyakorlásának immanens normái és mércéi szerint, melyek elvben minden emberi lény számára érvényesek” – írja Márkus a bevezetőben (10). Ezen az sem változtat, hogy a tudományt és a művészetet is befolyásolják jelentős külső tényezők: a tudományt az emberi civilizáció és a technológia szolgálatába állítják, a művészetnek pedig a piacon kell helyt állnia. Ugyancsak mindkettőt jellemzi az újszerűség, az eredetiség követelménye: ez a kultúrá-

hoz tartozás kritériumává vált (30). Különbőség viszont, hogy míg a tudomány elnyerte megbecsült helyét a társadalomban, addig a művészet elveszített minden társadalmi funkciót, és ma minden műalkotásnak „magának kell megteremtenie a saját funkcióját, megtalálnia a befogadókat” (20).

A tudomány maga is rengeteg változáson ment keresztül, amíg kialakult a modern tudományosság eszméje – fogalmazódik meg „Tudományképünk változásai” című tanulmányban. Ebben is döntő jelentősége volt a felvilágosodásnak, s paradox módon a tudományokat az erkölcs nevében elítélő Rousseau-nak. Rousseau tudománykritikájával szemben jöttek létre „a tudomány tárgyiasított felfogásának első paradigmatis megfogalmazásai” (206): Condorcet és Kant tudományképe. Előbbiét méltatlanul elfeledték, miközben a felvilágosodás „tudomány-utópiájának” legkiérleltebb megfogalmazását nyújtotta; Kant viszont a felvilágosodás talaján állva, de a felvilágosodás válságából fakadó következtetéseket levonva alakította ki felfogását. Condorcet, akinek Márkus külön tanulmányt is szentel, Rousseau-val ellentétben azt állítja, hogy a tudomány épphogy nem áll szemben az erkölcsökkel, hanem szorosan összefügg az emberiség morális tökéletesedésével. Ha a tudást mindenki számára elérhetővé tesszük, nem nyílik tér az embereket tudatlanságban tartani igyekvő zsarnokság számára, és szabad, a jog uralmán alapuló társadalmak jöhetnek létre, melyek aztán előmozdítják a további tudományos fejlődést.

Kant szintén Rousseau kritikájával szemben védelmezte a tudományt, de Condorcet-val ellentétes módon. Míg előbbi a tudomány erkölcsnemesítő küldetését emelte ki, addig Kant szigorú határvonalat húzott „az ész teoretikus és praktikus használata, a tudomány és a moralitás köze” (219). Kant szerint ugyanis megengedhetetlen, hogy az erkölcsöt tanultság függvényévé tegyük, mivel ezzel tagadnánk minden eszes lény egyenlő erkölcsi értékét. A tudományos racionalitás horizontját és legitim érdekszféráját ezért el kell választani minden mástól: a filozófiától, az erkölcsről, az esztétikai magatartástól vagy a humanitórától. Márkus úgy véli, Kant szerint „a tudomány kialakulása mindig a gondolkodásmód fordulatának eredménye, szakítás a »közfelfogással«, mivel a tudomány és a mindennapi értelem »kognitív horizontja« alapvetően különbözik. A tudomány szükségképpen néhány ember szakszerű tevékenysége” (229).

Egy izgalmas kultúrtörténeti tanulmányban („A pénz és a könyv: Kant és a német felvilágosodás válsága”) újra előkerül Kant a könyv és a felvilágosodás kapcsolatáról alkotott felfogásának bemutatásával, majd a német idealizmus másik nagy alakja, Hegel kap szót két írásban is. Az első („A kultúra hegeli fogalma”) Hegel kultúráról alkotott felfogását, a másik a hegeli művészetfilozófia talán legismertebb, de mindenképpen leghírhedtebb mozzanatát, a művészet végének téziséét tárgyalja („Hegel és a művészet vége”). Hegel maga ritkán használja a *Kultur* kifejezést, ehelyett a *Bildung* fogalmával operál. A Hegel-szakirodalom mindenekelőtt a „művelődés”, „nevelődés” mozzana-

tát helyezi előtérbe a kifejezés kapcsán, holott Márkus szerint a filozófus ennél jóval tágabb értelemben használta a kifejezést. A *Bildung* Hegelnél egy egész világkorszak, a műveltség világkorszaka, további jelentései pedig az akkulturáció, illetve a szellemi kultúra, vagyis az abszolút szellem formái: a művészet, a vallás és a filozófia. A három forma közül azonban a modernitásban a művészet és a vallás már elvesztette az emberi szellem életében betöltött lényegi szerepét, és már „csak a reflexív-rationális legitimációt igénylő diszkurzív, fogalmi gondolkodás, a »tudomány« képes megfogalmazni azt, ami mindenki számára egyetemesen érvényes.” (518) A művészet megmaradt, de már „teljesen kizárólag művészet lett és semmi más” (538) – ez az értelme a művészet vége gondolatának.

A kötetben több tanulmány is érinti Marxnak és jelentős marxista szerzőknek a kultúrához való viszonyát. Marx kultúrafelfogását ideológiafogalmán keresztül érthetjük meg, hiszen a kultúra alkotásaira használta az ideológia fogalmát (571). Az ideológia kritikai fogalom Marxnál, így lényegében kultúrkritikát kapunk. A kulturális alkotások – legyen az Hegel filozófiája, Ricardo közgazdaságtana vagy Balzac regényei – a maguk társadalmi kontextusában kerülnek tárgyalásra, a kritika pedig leleplező jellegű: kimutatja eme kulturális objektívációk társadalmi feltételezettségét, s ezzel bizonyos értelemben vett „hamisságukat”. A jelen kultúrájával szembeni kritikai attitűd jellemezte a 20. század olyan fontos marxista gondolkodóit, mint Lukács, Benjamin vagy Adorno. A kötetben a premarxista Lukács György kultúrafogalmáról olvashatunk tartalmas tanulmányt, amelyben Márkus azt is kimutatja, hogy a filozófus marxistává válása a korábbi kérdésfeltevéseire adott válaszkérésnek tekinthető (A lélek és az élet. A fiatal Lukács és a »kultúra« problémája).

Az Atlantisz Kiadó által megjelentetett *Kultúra, tudomány, társadalom* szerteágazó jellege ellenére is egységes képet mutat; Márkus elemzései egyszerre tartalmas interpretációi fontos filozófusok munkásságának, miközben a sokszor diszkréten háttérbe húzó-dó szerző saját elképzelései is megmutatkoznak a szövegekből. Remélhetőleg ez a kötet is hozzájárul ahhoz, hogy Márkus sajnálatosan lezárt életműve az őt megillető helyre kerüljön a magyar filozófiatörténetben.